

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXV-1

BELGRADE

1994

Љубодраг П. РИСТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И НАМЕРЕ АУСТРИЈЕ ДА ОКУПИРА БЕОГРАД (1856-1862)

Апстракт: У периоду од Кримског рата до Канличке конференције Аустрија је неколико пута покушавала да искористи повољне околности и окупира Београд. Британски став се кретао од одбијања до предлагања овакве операције зависно од тога колико би она допринела очувању уздрмане Турске и британских интереса у њој.

*Depuis le XVIIIe siècle, les visées de l'Autriche se portaient sur Belgrade. Rappelons ici cette parole de Charles VI: "Nous devons faire de Belgrade la forteresse du germanisme et du catholicisme". Cette parole s'applique à aujourd'hui comme à hier. La marche sur Salonique hanta toujours les Autrichiens; l'histoire des temps récents en fournit la preuve.**

Мада је вођен далеко од Кнежевине Србије, Кримски рат је могао лако довести до поремећаја на њеним границама или, чак, у њој самој. То је било зато што је непосредно зависила од политике трију сила. Кнежевина Србија је била у вазалном односу према Порту, под руским протекторатом и у непосредном суседству Аустрије. Још када су, у првој половини 1853. године, руско-турски односи почели озбиљно да се затежу, код Руса су се појавиле две комбинације: да аустријска војска поседне Србију и Херцеговину или да руска и аустријска војска заједнички поседну Србију. Све докле док су се Русија и Аустрија налазиле, бар привидно, у добрим односима и док је веровала да може да рачуна на аустријску сарадњу, Русија је имала благонаклон став према сличним ау-

* Vicomte de Guichen, La Guerre de Crimée (1854-1856) et l'attitude des puissances européennes, Etude d'histoire diplomatique. Paris 1936. 155.

стријским плановима. Аустрија се плашила да би Кнежевина Србија могла да се стави на руску страну, зарати са Турском и побуни све хришћане у европском делу Турске Царевине. С обзиром на претпоставку да би то могло да покрене и српско становништво у Аустрији, аустријска влада је почела да прави планове о појачавању редовних трупа на граници према Србији. А када је, јула 1853. године, руска војска ушла у Влашку и Молдавију, аустријска влада је, да би спречила ближу сарадњу Срба и Руса и било какве политичке промене у Кнежевини, почела да реализује ове своје планове и доводи нове трупе на границу према Србији. У Бечу је постојала спремност да се, у случају потребе, нареди улазак аустријске војске у Србију. Циљ окупације Србије би био надокнађивање губитка који је, како се сматрало у Бечу, нанет Аустрији руском окупацијом Влашке и Молдавије. То је изазвало прилично узнемирење у Србији па су се кнез Александар Карађорђевић и српска влада морали захвалити аустријској влади истичући да "ће моћи земљу своју сачувати од сваког немира" и да "ради тога неће бити потребна помоћ аустријске војске". Ово је кнежев представник Алекса Симић, посебним писмом, саопштио аустријском конзулу Теји Радосављевићу објаснивши да "као што би прелазак аустријске војске по позиву правитељства земаљског сматран био за пријатељство, тако би исто прелазак исте војске, без да је она од правитељства позвана, сматран био за непријатељство, које би за Србију, стојећи у свезама поданичества спрема Порте и у свезама покровитељства спрема Русије, неопределиме незгоде и дејствија имати могло".

Истовремено са својим настојањима да увери аустријску владу да су предузете мере организовања војске и наоружавања одбрамбеног карактера, српска влада се, априла 1854. године, обратила Порти мемоаром у коме је тражила од ње да посредује у Бечу како би Аустрија одустала од гомилања својих трупа на српској граници. Оваква аустријска намера није изазвала узнемирење само у Србији. Мада је одобравала аустријски појачани притисак на Србију да се ова не би одлучила на сарадњу са Русијом, Француска је била против аустријске интервенције у Србији. Француски конзул у Београду, Сегир (Duregon de Ségur), по упутствима своје владе, саветовао је српску владу и Кнеза да Србија или помаже Турску или остане неутрална. Портин став је био сасвим јасан: Србија је била њена вазална кнежевина и ако је ико имао обавезу да је штити то је била Турска. Зато је Порта одлучила да појача неке своје гарнизоне око Србије - пре свих онај у Нишу - и гарнизон у београдској тврђави. С обзиром на овакав турски став и на то да је било помена и о аустријској окупацији неких других турских покрајина што је могло да изазове нове проблеме и још више уздрма и онако нестабилну Турску, британска влада је сма-

трала да је то што је Аустрија концентрисала своје трупе на граници довољно. Шта више, била је убеђена да се у Аустрији није ни размишљало о интервенцији. Британски став је, унеколико, био сличан француском: Србија би требало или да помаже Турску или да остане неутрална. Недвосмислено је било упозорење ових двеју великих сила које су преко својих амбасадора у Цариграду упутиле Србији да оне "нити даду нити трпе да се Србија распросотре или побољша". Повлачење руских трупа из Влашке и Молдавије током лета 1854. године повукло је за собом аустријске трупе даље од српске границе, па је непосредна опасност по Србију од аустријске интервенције престала.¹ Но, то није значило да је Аустрија у потпуности и заувек одустала од идеје о окупацији Србије. Једна угледна аустријска личност је тада изјавила да ће се Аустрија, пре или касније, умешати у српски проблем, те да се ради само о томе да се пронађе повољан тренутак.²

Дуги и крвави рат као резултат низа погрешних процена европских владара и државника који су прецењивали своје, а потцењивали туђе снаге, завршен је мировним уговором склопљеним у Паризу 30. марта 1856. године. Два члана овог уговора односила су се на Кнежевину Србију. Двадесет осмим чланом потврђене су све дотадашње привилегије Кнежевине које је, од тада, уместо Русије гарантовао концерт великих сила. Следећим, двадесет деветим чланом потврђено је право Турске да држи своје гарнизоне у Србији. Али, тај члан је, истовремено, представљао и добитак за Србију јер је њиме предвиђено да никаква оружана интервенција у Србији не може бити предузета без претходне сагласности гарантних сила. То се, наравно, односило и на Турску која је током мировне конференције у Паризу примљена у концерт великих сила.³

Међутим, као и највећи број међународних мировних уговора, ни овај није могао задовољити све уговорне стране те су многе, већ онда када је потписан, припремале планове за избегавање његових одредаба. Први знак међусобног неповерења био је Уговор о обезбеђењу који су, 15. априла 1856. године, склопиле Велика Британија, Француска и Аустрија гарантујући независност и интегритет Турске и очување одредаба Париског мировног уговора.⁴

Аустрија је била једна од сила које су мировне одредбе тумачиле према својим интересима. Кад већ није била у прилици да окупира део српске територије, она сигурно није имала намеру да запустити огромни утицај који је укоренила у Кнежевини Србији знатно пре Кримског рата. И током 1856. године кнез Александар

1 Д. Страњаковић, 1932, 220-222, 239-261; Н. Попов, 1870, 308-9, 315, 319-342; Ј. Ристић, I, 1887, 177-190; Ј. Ранке, 1892, 387-401; В. Поповић, 1925, 57-58; Љ. Алексић, 1960, 61-69; Ј. Милићевић, 1976, 249-251; Vicomte de Guichen, 1936, 155.

2 Vicomte de Guichen, 1936, 300-301

3 G. Noradounghian, III, 1902, 78; Ј. Ристић, 1887, I, 221-222, 225.

4 G. Noradounghian, III, 1902, 88-89; R.W. Seton-Watson, 1945, 356-357; M.S. Anderson, 1966, 144.

Карађорђевић је био под веома великим утицајем аустријског конзула Радосављевића "који је готово редовно присуствовао министарским седницама и саветовао се с владом о питањима спољне и унутрашње политике".⁵ Те године је генерални конзул Велике Британије у Србији Томас Фонбланк (Thomas de Grenier de Fonblanque) проценио да се више не ради о аустријском утицају већ о аустријским установама у Србији. Веровало се лажним обећањима конзула Радосављевића који је, настојећи да спута сваки напредак у Србији, говорио да "Срби не треба ништа да раде, већ само да се опусте у сенци крила аустријског орла".⁶ Опустеност или неспособност представника власти била је таква да је и Фонбланк приметио да власт веома лоше функционише што може довести до аустријске окупације. То је, изгледа, био само не баш исправно тумачен став Илије Гарашанина који је сматрао да би европска дипломатија, ако хоће да спасе Србију од "садашњих невоља и будућих опасности", требало одмах да се умеша, а ако то не учини анархија ће изазвати страну интервенцију.⁷ Аустрија није имала разлога да интервенцијом у Србији ремети равнотежу постигнуту у Паризу када је могла, преко конзула Радосављевића постављати и смењивати српске попечитеље како је и када је то хтела. Ипак, иако је ценио да је то могуће зато што је већина попечитеља рођена у Аустрији, Фонбланк је веровао да се ти људи јесу плашили Аустрије али су, у ствари, волели Русију.⁸

У међувремену, српска влада је наставила да модернизује и побољшава наоружање своје војске. Разлог томе био је основани страх од могуће аустријске или турске агресије који, после завршетка Кримског рата, није престао. Фонбланк је сматрао да је наоружавање Србије безразложно. С једне стране, сматрао је он, Србију су штитиле од стране окупације одредбе Париског мира. С друге стране, по његовој процени, ни педесет хиљада српских пушака не би одвратило Аустрију од инвазије на Кнежевину ако би се за то нашао прави разлог и ако би се указала могућност да се инвазија изведе без тражења сагласности других великих сила.⁹

Сигурно је да је аустријски конзул својим охрабривањима кнеза Александра и његове камариле допринео да њихова самоувереност постане таква да су чинили бројна безаконја. То није могло бескрајно трајати па је, уз руску помоћ, склопљена завера са циљем да кнез Александар буде уклоњен. Завера је, захваљујући недовољној конспиративности откривена октобра 1857. године и сви њени актери су похапшени. Под притиском великих сила и

5 Ј.Продановић, I, 1947, 172; Види: Н. Попов, 1870, 344, 351.

6 Фонбланк - Редклифу, (Stratford de Redcliffe), 25. април 1856, Београд, 16. јули и 19. август 1856, "Baden near Vienna", Public Record Office, Foreign Office (даље: FO), 78/1198.

7 Исти - истом, 12. и 19. август 1856, "Baden near Vienna", FO 78/1198.

8 Исти - Кларендону (George William Frederick Villiers Earl of Clarendon), 10. март и 8. април 1857, Београд, FO 78/1287.

9 Исти - истом, 22. фебруар 1857, Београд, FO 78/195.

Порте Кнез је одустао од драстичног кажњавања завереника и пристао да у Београд дође турски комесар који би испитао околности под којима је дошло до организовања завере. Аустрофили су бранили кнеза Александра тврдећи да је он узоран владар. Фонбланк је само иронично приметно да је то тачно ако се има у виду да су они управљали Кнезом.¹⁰

Прилика за аустријску интервенцију о којој је писао Фонбланк фебруара 1857. године указала се у октобру. Увече оног дана за који је било планирано убиство кнеза Александра, а када се он вратио са путовања по Србији (5. октобар 1857. године), на Калемегдану је избио велики пожар. У намери да искористи повољну прилику, конзул Радосављевић је јавио у Земун да су избили немири у Београду. Исте вечери око девет сати уз српску обалу је пристао аустријски пароброд на коме је била војска. Њен командант, аустријски генерал, објаснио је да је његова намера била да, са својим војницима, помогне при гашењу пожара. Турске власти су одбиле помоћ, па су се Аустријанци вратили у Земун.¹¹

Изгледа да овај аустријски покушај није био безазлен нити је српски страх био безразложан. То је схватио и Фонбланк па је упутио свом претпостављеном у Цариграду Стратфорду де Редклифу поверљиви меморандум о аустријској политици и аустробританској сарадњи на Балкану. Аустрија је настојала да, на читавом простору од Саве до Јадранског мора, уништи оно мало преосталог турског ауторитета. Уз то се трудила да искористи сваку повољну прилику за окупацију јужнословенских турских области. Такве аустријске намере нису само провоцирале Русију и изазивале незадовољство словенског становништва, већ су, по мишљењу британског конзула у Београду, опет могле гурнути Турску у руско наручје. Оваква аустријска политика је била анти-турска, па тиме и анти-британска. Фонбланк је, упркос својим "најбољим жељама за развој англо-аустријске алијансе" морао закључити да "ако наш савезник истраје на путу супротном Париском миру" онда "ми не можемо ићи руку под руку са његовом левантском политиком".¹²

Резултати боравка турског комесара Етем-паше у Београду били су: пристанак Кнеза да завереници не буду осуђени у Србији већ прогнани на Родосто у Мраморном мору, да се Совјет у старом саставу помири са Кнезом и да ново попечитељство, из кога је одстрањен "аустријски елемент" буде формирано искључиво од чланова Совјета.¹³ Овакве промене у Србији нису

10 Исти - Редклифу, 22 октобар 1857, Београд, FO 195/536; Н. Попов, 1870, 353-357; Ј. Ристић, I, 1887, 247-253.

11 Исти - Форин офису, 12. октобар 1857, Земун, FO 78/1288; Н. Попов, 1870, 353; Зписки Ј. Грујића, I, 1922, 64; М. Алимпић, 1892, 129-130.

12 Фонбланк - Редклифу, 23. децембар 1857, Беч, FO 195/583.

13 Исти - Мамсберију (James Howard Harris, 3. Earl of Malmesbury) и Форин Офису, 9, 12. и 21. април 1858, Београд, FO 78/1376; Н. Попов, 1870, 355-357; Ј. Ристић, I, 1887, 255-265; С. Јовановић, Уставобранитељи..., 1933, 304-310.

одговарале аустријској влади. Српски владар који је радио по упутствима њеног конзула задржао је престо, али му је била битно ослабљена моћ. Аустријски министар спољних послова Буол (Karl Ferdinand von Buol-Schauenstein) је протествовао против договора који је постигнут у Београду између кнеза Александра и Етем-паше. Он је сматрао да је тај договор сувише републикански, да је у супротности са Париским мировним уговором и да је опасно ослабио функције Кнеза. Ипак, не верујући у трајност овог договора, Буол није хтео да прави било какве сметње, па је обећао да ће ускоро повући из Београда конзула Радосављевића, јер је он, према мишљењу Порте, ометао помирење саветника и Кнеза.¹⁴

Помирење Совјета и Кнеза било је само привидно, а наговештај одласка Радосављевића није могао значити престапак аустријског уплитања у унутрашње послове Србије. Положај кнеза Александра се није поправио: сељаци су били све незадовољнији, а Обреновићи све бројнији. Против Кнеза су били и најистакнутији уставобранитељи (Тома Вучић-Перишић и Илија Гарашанин) и група будућих либерала. Компликовану унутрашњу ситуацију у Србији погоршавали су спољни утицаји. Због његове аустрофилске политике, Кнеза нису подржавале ни Француска ни Русија. Аустријско мешање у унутрашње ствари Србије могло је бити погубно. Аустрија није одговарало било какво побољшање стања у Србији, јер би то био "лош пример" за Србе у Аустрији чији положај није био на завидној висини. Зато је Аустрија, подржавајући кнез-Александра, настојала да одржи постојеће стање у Србији. То је, с друге стране, представљало опасност по Турску, јер је аустријско уплитање у унутрашње ствари Србије могло изазвати "народни устанак Срба против неумереног аустријског утицаја". Устанак се могао проширити на остале делове европске Турске. "Тако би европска Турска била успешно разбијена погрешним прорачунима султановог савезника из Беча". Зато је Фонбланк сматрао да је најбоље да Порта сама поврати Обреновиће или нађе неког другог "поштеног и умереног човека да буде кнез".¹⁵ Све чешћим захтевима за сазивање народне скупштине Кнез није могао да се одупре ни уз помоћ Аустрије и Порте. После обављених избора народна скупштина је почела са радом 30. новембра (с.к.) 1858. године. Када је 22. децембра одлучила да од кнез-Александра затражи оставку, овај је побегао турском паши у београдску тврђаву. Следећег дана Александар Карађорђевић је збачен, а за кнеза је проглашен Милош Обреновић.¹⁶

14 Фонбланк - Мамсберију, 11. и 21. мај 1858; Исти - Алисону (Charles Alison), 14. и 18. мај 1858, Београд, FO 78/1376.

15 Исти - Хамонду (Edmond Hammond), 27. октобар 1858, Беч, FO 78/1376; Memorandum of my Conversation with Prince Callimachi and with Count Buol at Vienna on the First November 1858. FO 195/583; ("У Бечу сам, понекад, уочавао жудњу за Београдом") Фонбланк - Булверу (Henry Bulwer), 30. новембар 1858, Цариград, FO 195/583.

16 Историја српског народа V-1. 1981, 282-285; Опширније о Светоандрејској скупштини у: Записи Ј. Грујића, II, 1923; Н. Попов, 1872; Ј. Ристић, I, 1887, 269-283; С. Јовановић, Уставобранитељи..., 1933, 353-466; Ј. Ранке, 1892, 402-416; А. Раденић, 1964.

Ни Порта која је помогла долазак кнеза Александра Обрановића на српски престо, ни Аустрија која га је одржавала на власти и по чијим је упутствима радио, нису предузеле ништа да би спречиле његов пад. Непосредно пред почетак рада Светоандрејске скупштине Радосављевић је отишао "на одпуст, а публика београдска то узе као измицање и напуштање свога сојузника".¹⁷ Аустријски интернунцио у Цариграду Остен-Прокеш (Anton Prokesh von Osten) је објаснио да је Радосављевић морао бити повучен "јер је био толико Србин да је све видео црно". Међутим, повлачење аустријског конзула је могло бити тумачено и као предзнак аустријске окупације. До аустријске окупације је могло доћи уколико би одржавање скупштине срушило цео систем власти у Србији. Анархија до које би дошло могла је бити изговор за Аустрију.¹⁸

Само неколико дана после збацивања кнез-Александра бечки кабинет је понудио Порти да слањем аустријских чета у београдску тврђаву појача тамошњу турску посаду и тако је обезбеди од евентуалног српског напада. Заповедник аустријске војске у земуну генерал Коронини (Johan Coronini) је овлашћен да помогне команданту београдске тврђаве. У намери да објасни овај потез своје владе гроф Буол је упутио писмо аустријским амбасадорима при дворovima великих сила са наређењем да његову садржину саопште министрима иностраних послова тих сила. Истакао је да се дешавања у Србији директно тичу Аустрије "као пограничне силе" те да је њена обавеза да бли "над сигурношћу својих пограничних покрајина, и да их евентуално, заштитимо против прелива злих страсти, које владају у Србији". Циљ ове акције је, по Буолу, требало да буде помоћ "одбрани једне турске тврђаве против бунтовничке навалe и да неће имати ни у ком случају карактер оружане интервенције у Србији, која је резервисана чланом 29. Париског Мира претходном договору између високих уговарајућих сила".¹⁹

Оваквој одлуци и понуди аустријске владе опрото су се успротивиле и Француска, и Велика Британија, и Русија.

Гроф Валеvски (Alexandre Walewski), министар спољних послова Француске, доказивао је да би прелазак аустријске војске у Београд представљао кршење Париског мировног уговора, те да ће Француска "бити приморана, да се споразуме са осталим силама потписницама Париског мира и да се издејствује поштовање његових одредаба". Штавише, по његовом мишљењу, само постојање наређења генералу Коронинију било је кршење мировног уговора.

Министар председник британске владе лорд Мамсбери је, такође, био против аустријске интервенције верујући да се српски

17 Записи Ј.Грујића, II, 18; Ј.Ристић, I, 1887, 282-285; Л. Ранке, 1892, 416-418.

18 Фонбланк - Булверу, 30. новембар 1858; Mr de Fonblanque's Memorandum on Mr Dalyell's Correspondence from Belgrade and of the tendencies of Servian Policy, 14. децембар 1858; Mr de Fonblanque's Memorandum, 22. децембар 1858, Цариград, FO 195/583.

19 Г. Новак, IV (1923-24), 490-493.

народ неће одлучити да нападне тврђаву. Чак и у случају да се то деси, он је тврдио да ће српска "влада бити доста разборита да га у том спречи и да *поштеди Београд од ужаса бомбардовања*" (подвукао Љ.Р.). Мамсбери је сматрао да је аустријска одлука "*прерана, неопрезна и неполитична*". У настојању да се у Србији поново успоставе ред и мир и то пре него што избије аустријско-италијански конфликт, лорд Мамсбери је утицао на Беч да одустане од своје намере истичући да "сматра београдски инцидент као једну од највећих погрешака, које је царски кабинет могао учинити" зато што је то могло ујединити све велике силе против њега у тренутку "кад је требало имати највише опрезности ради тешких прилика у којима се налази". Одмах је послата директива британском вицеконзулу у Београду да упозори београдског папу да не тражи војну помоћ од Аустрије, јер то може имати тешке последице. Свој став британска влада није променила ни када је турски посланик у Лондону Мусурус подржао аустријски став тврдећи да би у случају напада Срба на београдску тврђаву они били ти који би први прекршили Париски мир, па би га Аустрија својом интервенцијом у Београду, у ствари, штитила. Мамсбери је, истовремено, саветовао Порту да потврди избор Милоша Обреновића за кнеза.²⁰

Русија је реаговала са извесним закашњењем. У неким политичким круговима у Бечу се говорило да Русија кокетира са Аустријом испитујући могућности да добије извесне територије уз своје границе или пре аустријске акције или као награду за немешање. Русији, којој је највише сметао Париски мировни уговор, сасвим је одговарало да његов први прекршилац буде неко други. Ипак је Горчаков (Александр Михаилович Горчаков) изјавио да се ради о кршењу 29. члана Париског мировног уговора и тражио је да наређење генералу Коронинију буде формално повучено.²¹

Када је добила аустријску понуду о војној помоћи Порта је била склона да је прихвати. Међутим, с обзиром на реаговање великих сила и на минималне изгледе да промени одлуку српске Скупштине којом је Милош Обреновић проглашен кнезом Србије, Порта је одустала од ове аустријске понуде. Штавише, она се, средином јануара 1859. године, захвалила Аустрији на понуђеној помоћи, а британске и француске представнике је уверавала да од Аустрије никада није тражила такву врсту помоћи. До промене је дошло чак и у Бечу. Од подршке и снажног утицаја на Александра Обреновића, преко памере да војно интервенише у Београду, Аустрија је дошла до тога да саветује Порту да што пре призна

20 Фортин офис - Далајл (Dalryell), 1. јануар 1859, FO 78/1439; Г. Новак, 1923-24, 493-496; 564-572; 615-617; Ј. Ристић, I, 1887, 285-286; Н. Попов, I, 1872, 125, 136; Г. Јакшић и В. Вучковић, 1963, 29.

21 Фонбланк - Булсеру, 1. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439; Г. Новак, 1923-24, 614-615.

Милоша Обреновића за српског кнеза. Кад већ није могла да одржи свој велики утицај у Србији, бечкој влади није уопште било стало до интервенције већ до спречавања евентуалних "револуционарних" немира у Србији који су се могли пренети преко Саве и Дунава. За Аустрију је, ипак, било боље да на српском престолу буде стари Милош Обреновић него да се кнежевске власти докопа русофил Тома Вучић-Перишић или франкофил Илија Гарашанин. Када је потписан ферман о ступању Милоша Обреновића на српски кнежевски престо, "београдски инцидент" који је изазвала Аустрија престао је да постоји. Буол је уверавао представнике других великих сила да тиме престаје важност аустријске понуде Порти, али наређење генералу Коронинију није повукао.²²

Међутим, то што је Аустрија одустала од оружане интервенције у Србији није значило да је престао њен притисак на Србију. Остен-Прокеш је предлагао затварање аустријско-српске границе као најсигурнији начин притиска на кнез-Милоша. Делотворност овакве мере увиђао је и Фонбланк смагтрајући да затварање српско-аустријске границе не би само нанело огромне економске штете Србији, већ би навела трговце да отерају кнез-Милоша из Србије.²³

Није се само у Бечу размишљало о аустријској интервенцији, нити се само у кабинетима гарантних сила вагала оваква идеја. Један од главних актера одржавања Скупштине и збацивања кнеза Александра, Илија Гарашанин се, накратко, био уплашио да би свака неопрезива употреба оружја у време одржавања скупштине могла довести до анархије. У таквом случају Гарашанин није видео другог начина да се поново уведе ред у земљи и спречи крвопролиће до да се позове страна сила да интервенише и то она "која најпре у земљу ући може". Срећом, инцидентата није било па је Гарашанин ту идеју напустио тврдећи да "интервенција никад не би горе у земљу дошла него сад" јер "она би нас само искасапила и нагрдила у целој нашој будућности".²⁴

Друга влада Милоша Обреновића обележена је настојањима старог кнеза да Србији обезбеди права која су јој била обешана још за време његове прве владе: наследност кнежевског достојанства у династији Обреновића, иссељење муслимана из србијанских вароши и потпуна независност унутрашње управе. Због тога је кнез Милош предузео низ дипломатских акција. Најпре је у оштрој преписци са Портом тражио испуњење ових захтева, а затим је, у пролеће 1859. године, послао кнеза Михаила да посети европске дворове и утврди њихове ставове према отварању српског питања истовремено са италијанским. Најзад, крајем фебруа-

22 Г. Новак, 1923-24, 618-621; 678-683.

23 Фонбланк - Булверу, 10. фебруар и 3. август 1859, Беч, FO 195/651; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 36-38.

24 Илија Гарашанин - Јовану Мариновићу, 9. и 20. јануар 1859 (ск), Писма..., I, 1931, 5, 14-15.

ра 1860. године, послао је делегацију у Цариград са задатком да обезбеди испуњавање захтева за наследством кнежевског достојанства, исељавањем Турака из Србије и правом Србије да сама донесе нов устав. Порта се оглушила о кнез-Милошеве захтеве, тако да је период његове друге владавине у спољној политици значајан само као почетак енергичније политике која ће донети резултате за време друге владавине његовог сина Михаила.²⁵

Узрок неуспеха кнез-Милошевих спољнополитичких потеза био је, пре свега, у заузетости великих сила око италијанског питања које је представљало завршну фазу пропадања европског система успостављеног 1815. године. Зато српски политичари нису могли добити више за своје захтеве од савета да треба бити стрпљив. Велика Британија која је заузела неутралан став у француско-аустријском сукобу, настојала је да се одржи мир на Балкану. Булвер је, према директивама из Лондона, саветовао Порту да учини одређене уступке Србији, а српској влади поручивао да одустане од неких својих захтева.²⁶

Аустрија, која је губила територије у северној Италији, није могла енергичније да делује у Србији. Априла 1859. године београдски паша је запретио да ће, због честих српско-турских сукоба у Београду, за које је кривио Србе, бомбардовати град док га не спали.²⁷ Тада су се само пронеле гласине да Аустрија опет појачава своје трупе на српској граници.²⁸ Када је, на основу захтева Одбора Светоандрејске скупштине, постављено питање конзулске јурисдикције у Србији,²⁹ аустријски вицеконзул Ђорџи (Nicola Giorgi), као представник стране силе која је имала највише поданика у Србији, није запретио интервенцијом, већ затварањем границе, што је могло уздрмати живот у Србији јер је преко те границе ишао највећи део српске трговине. Ђорџи је позвао аустријске поданике да се не одазивају на позиве српских власти.³⁰

Кнез Михаило Обреновић је, после смрти кнеза Милоша, наставио очеву политику истим методама. Октобра 1860. године послао је Јована Мариновића у мисију по европским метрополама да би утврдио ставове великих сила према покретању питања о исељавању Турака из Србије и промени српског устава. Мариновић је добио савете од великих сила да Србија треба да ступи у преговоре са Портом у погледу исељавања Турака из

25 Ј. Ристић, I, 1887, 315-326, 344-447; С. Јовановић, Друга влада...1933, I-142.

26 М. Петронијевић - Булверу, 19. април 1859, Цариград, FO 195/583; Форин офис - Фонбланку, 20. април 1859, FO 78/1439.

27 Фонбланк - Мамсберију, 23. април 1859, Београд, FO 78/1439.

28 Српске новине 21. април/3. мај 1859 (47.XXVI), 189.

29 Народна скупштина - Књажевском Представничеству, 31. јануар/12. фебруар 1859, Београд; Комисија Светоандрејске скупштине - Високослужбеном Савету, 30. април/12. мај 1859, Београд, Архив Србије, Државни Савет, 1859, 145; Note of most remarkable resolutions passed by Skoupstchina, I, фебруар 1859, Београд, FO 195/583.

30 Фонбланк - Мамсберију, I, и 19. април 1859, Београд, FO 78/1439; В. нап 23.

Србије.³¹ Априла 1861. године Илија Гарашанин је отпутовао за Цариград да би на Порти покренуо то питање.³²

Овакве акције српског кнеза и владе сигурно нису могле умирити аустријску владу. Опет уз изговор да се ради о рутинским вежбама или уз тврдњу да би се немири из Србије могли проширити преко пене северне границе, аустријска влада је наредила појачавање трупа на граници према Србији. Процењивало се да нове аустријске трупе које су стациониране у Митровици, Земуну и Панчеву броје између двадесет и тридесет хиљада људи. Ово појачавање аустријске војске на српској граници дешавало се у време када је Илија Гарашанин предузимао прве кораке у Цариграду у настојању да издејствује иселавање муслимана из Србије.³³ Сличне вести су се шириле и после одржавања Преображенске скупштине, с тим што је аустријски корпус који се кретао према Дунаву, наводно, имао тридесет хиљада људи с планом да се тај број удвостручи.³⁴ Радило се о очигледном и отвореном притиску на Србију.

Углавном због слабе подршке гарантних сила Гарашанин није могао да пошаље охрабрујуће вести, па се кнез Михаило одлучио на сазивање народне скупштине. Преображенска скупштина (18-20. августа 1861. године) је донела четири закона: о Народној скупштини, о Државном савету, о "устројству народне војске" и о "порезу по имућности".³⁵

Пре него што је предузела кораке против одлука Преображенске скупштине, Porta је затражила мишљења гарантних сила. Француска, Русија, Пруска и Италија нису желеле да је подрже у протесту. Али, британска влада је прихватила предлог из Беча о заједничком протесту. Британски конзул Лонгворт и његов аустријски колега Васић посетили су кнеза Михаила, а, потом, и Гарашанина и уручили им протест. Мада одбране српског кнеза и председника владе нису биле довољно убедљиве, британски и аустријски протести нису оставили дубљи утисак у Београду, јер их нису подржавале друге гарантне силе.³⁶ Једини резултат је било Гарашаниново обећање да Србија неће радити против савета гарантних сила. Ни поновљени Лонгвортови протести и захтеви да се одлуке Преображенске скупштине укину, пису дале резултата.³⁷ Васић није био одлучан као Лонгворт јер је, као и његов претпостављени у Цариграду

31 Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 52-59; Љ. Алексић, 1957, 42-46.

32 Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 66-71.

33 Лонгворт - Форин офису и Булверу, 25, 27. април и 5, 8. и 27. мај 1861, Земун-Београд, FO 78/1585; В. нап. 32.

34 Исти - Булверу, 1. и 28. септембар 1861, Земун - Београд, FO 78/1585.

35 С. Јовановић, Друга влада..., 1933, 167-169, 205-209, 296-298; Ј. Продановић, Уставни..., б.г., 143-147; Ж. Живановић, I, 1923, 71-79.

36 Меморандум, 29. децембар 1861, Београд, FO 195/686; Лонгворт - ?, 4. јануар 1862, Београд, FO 78/1672; Ј. Ранке, 1892, 459-465; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 100.

37 Лонгворт - Булверу, 9. јануар 1862; Исти - Раселу (John Russell), 25. јануар 1862, Београд, FO 195/724; Note verbale, 24. јануар 1862, Београд, FO 78/1672; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 100-101.

Остен-Прокеш, сматрао да треба сачекати ефекат организовања народне милиције. Лонгворт је тврдио да протестима треба спречити њено стварање. Тек средином марта 1862. године Васић и Лонгворт су добили идентична упутства и, у одвојеним посетама, упозорили Гарашанина да српска влада преузима велику одговорност. Ни Лонгвортове тврдње да се Србија доводи у опасност тиме што организована народну милицију може употребити опозиција за збацивање актуелне власти или да одбацивање турског сизеренства води директно под руски јарам, није имало резултата.³⁸

Гарантне силе су се први пут после 1856. године јасно поделиле око Србије када нису јединствено протестовале против одлука Преображенске скупштине. Аустрија и Велика Британија су биле на истој страни. Међутим, сарадња Лонгворта и Васића умало није пропала на питању извештавања о турском бомбардовању Београда 17. јуна 1862. године.

Још док је трајало бомбардовање београдске вароши аустријски вицеkonzул Конрад Васић је прешао Саву и, преко Земуна, дошао у београдску тврђаву где се задржао два сата. Отуда се вратио са писмом Ашир и Етем-паше конзулима у коме су за бомбардовање оптужени Срби који су, наводно, први почели да пуцају. Уз то, Васић је обавестио своје колеге да у тврђави није било побуне као што се то веровало у вароши. То је изазвало незадовољство конзула те су, писмом које је састављено по Лонгвортвом предлогу, одговорили да не желе да преговарају са онима који су прекршили дату реч да неће чинити даља непријатељства. Писмо је однео у тврђаву Васић али га није потписао. То и брзина склањања аустријских поданика из вароши навело је Васићеве колеге да посумњају да је њихов аустријски колега био унапред обавештен о бомбардовању.³⁹

Чак и ако је био пренеражен или уплашен драстичношћу турске одлуке о бомбардовању београдске вароши, Лонгворт није имао никаквог посебног разлога да о томе извештава мање објективно него други конзули који су били у Београду. Изузев, наравно, Васића. Само неколико дана после бомбардовања Београда, Булвер је утврдио да Лонгворт, уместо да сарађује са аустријским вицеkonzулом, сарађује са руским и француским конзулом пренебрегавајући чињеницу да се енглеска "политика генерално боље слаже са аустријском политиком према Србији него са политиком било које друге силе". "Што више сазнајем о ономе што се догодило у Београду, то сам мање задовољан госп. Лонгвортом чије су

38 Лонгворт - Булверу и Раселу, 22. фебруар 1862, Београд, FO 195/724; Исти - Форин офису и Булверу, 11. и 17. март 1862; Исти - Раселу, 18. мај 1862, Београд, FO 78/1672; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 101-102; Љ. Алексић, 1957, 51-55.

39 Лонгворт - Раселу и Булверу, 17, 18, 19. и 21. јули 1862, Београд, FO 78/1672; Ј. Ристић, II, 1887, 108-109; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 111-113; Џ. Ђорђевић, 1983, 113-116.

оцене пристрасне, а тврдње бесмислене" писао је Булвер Раселу предлажући му да лорд Блумфилд (Bloomfield) именује неког из британске амбасаде у Бечу ко би преузео управу над британским конзулатом у Београду. Расел је био толико незадовољан Лонгвортим извештајима да је два дана размишљао о томе да ли да га опозове из Београда.⁴⁰ Лонгворт је одмах добио наређења да исправи свој став сарађујући са аустријским вицеконзулом уз напомену да то не чини нагло и да, заузимајући "посреднички и умерен став" остане у добрим односима са француским конзулом.⁴¹ Истовремено, од Лонгворта је затражено да пошаље опширне извештаје о свом сукобу са Васићем. Његови извештаји у којима се правдао напетом ситуацијом примљени су са сумњом, што је показао и долазак новог дипломатског агента, Булверовог синовца, Литона у Београд.⁴² Мада увређен, Лонгворт је наставаљао да се правда.⁴³ Расел уопште није инсистирао на томе да ли су Лонгвортви извештаји истинити, већ му је замерао што је његово понашање одударало од генералног правца британске политике. "Много је важније сачувати европски мир него конзулско достојанство", писао је Булвер Раселу, "а људи не би требало да сувише мисле о себи у догађајима који су много већи од њих самих."⁴⁴

Чим је добио телеграм од Лонгворта да је Београд бомбардован, Расел му је наредио да, у сарадњи са другим конзулима у Београду, успостави контакт са турским пашом и да настоји да се непријатељства обуставе. Следећи корак којим је британска влада мислила да у сарадњи са другим гарантним силама спречи даље ширење непријатељстава у Србији био је предлог гарантним дворовима о привременој окупацији Београда. То је било обнављање идеје која је одавно разматрана у Бечу. Али према овој Раселовој идеји, која је одмах преко британских амбасадора презентирана министрима спољних послова Француске, Пруске, Аустрије и Русије, представници великих сила би у Бечу образовали комисију која би одмах отпутовала за Земун. Ова комисија би имала овлашћење да аустријским трупама које су биле стационаране у Земуну одобри окупацију Београда.⁴⁵

40 Булвер - Раселу, 21. и 22. јуни 1862, Цариград; Ламли (Lumley) - Раселу, 29. јули 1862, Петроград, Correspondence relating to the Bombardment of Belgrade in June 1862. June to November 1862. (даље: Correspondence....) № 31, 42 и 165, Foreign Office 421/16; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 112-113.

41 Булвер - Раселу, 24. јуни 1862; Исти - Лонгврту, 24. и 30. јуни 1862, Цариград, Correspondence.... № 48, 83 прилог 5 и 109 прилог 3.

42 Лонгворт - Булверу, 22. јуни и 8. јули 1862, Београд, Correspondence.... № 86, и FO 78/1672; Булвер - Лонгврту, 22. јули 1862, Цариград, Correspondence.... № 154 прилог 1.

43 Лонгворт - Раселу, 31. јули и 1. август 1862, Београд, Correspondence.... № 181 и 182.

44 Булвер - Раселу, 18. јуни 1862; Исти - Лонгврту, 30. јуни 1862, Цариград, Correspondence.... № 76 и 109 прилог 3; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 116.

45 Расел - Каулију (Cowley), 3. јули 1862, Форин офис, Correspondence.... № 79; Л. Ранке, 1892, 475; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 113-114; Z.Djordjević, 1983, 236-237.

Ерл Каули је пренео овај предлог своје владе председнику француске владе Тувнелу (Edouard Thouvenel). Међутим, Тувнел који је, претходно, и сам био дошао до сличне идеје, пошто је већ био обавештен да је бомбардовање прекинуто, није сматрао да треба ишта предузимати док из Београда не стигну детаљни конзулски извештаји. Истовремено је искрено приметио да није рад да даје сагласност за такву врсту интервенције ма колико она била кратка, јер то није у интересу Аустрије чије су симпатије према Турској добро познате у Србији. "Дошло је време", приметио је Тувнел, "када се на овај или онај начин права Турске у Србији, а и српска права морају много јасније дефинисати."⁴⁶

Британски амбасадор у Цариграду Булвер је мислио да је идеја о привременој аустријској окупацији изузетна, али је сумњао да ће је Горчаков прихватити.⁴⁷ Био је у праву. Када је аустријски отправник послова у Петрограду гроф Ревертера изнео Горчакову идеју о аустријској окупацији Београда као своју (!) овај ју је одбацио. Следећег дана британски амбасадор у Петрограду лорд Напијер (Napier) предао је Горчакову Раселов телеграм са истом идејом. Тада је руски министар спољних послова изјавио да аустријску интервенцију сматра најгорим начином за решавање овог проблема.⁴⁸

Пруски министар спољних послова гроф Бернсторф (Albrecht von Bernstorff) сматрао је да је најбоље да проблем који је иекрсао у Београду буде решен преко дипломатских представника у Цариграду. Па ипак, пошто је од лорда Лофтгуса добио објашњење да би привремена аустријска окупација требало да има за циљ спречавање даљих непријатељстава и заштити обе сукобљене стране једне од друге, пристао је да пруском амбасадору у Бечу, барону Вертерну (Carl von Werthern), нареди да се понаша у складу са Раселовим предлогом ако то буду урадили и представници других гарантних сила, наравно, уз претходни услов да се и Porta сагласи са оваквом врстом интервенције.⁴⁹

Мада је аустријски отправник послова у Петрограду идеју о аустријској интервенцији представио као своју, мало је вероватно да је то била заиста само његова идеја. Ако јесте, онда је сигурно поступио преко овлашћења која је имао. Јер, његов претпостављени, гроф Рехберг (Johan Rechbert-Rothenlowen), послао је упутство интернунцију у Цариграду Остен-Прокену препосећи му став њихове владе која је сматрала да је, у циљу очувања и турских и српских права, најбоље држати се 29. члана Париског мировног уговора као основе за преговоре. Али, ако у Цариграду буде

46 Каули - Раселу, 19. јуни 1862, Париз, Correspondence... N° 12; Н. Попов, 1879, 58; Љ. Алексић, 1957, 56-57; Ђ. Ђорђевић, 1983, 237-238.

47 Булвер - Раселу, 23. јуни 1862, Цариград, Correspondence... N° 41.

48 Напијер - Раселу, 19. јуни 1862, Петроград; Лофтгус - истом, 20. и 21. јуни 1862, Берлин, Correspondence... N° 44, 39 и 17.

49 Лофтгус - Раселу, 20. и 21. јуни 1862, Берлин, Correspondence... N° 17, 38 и 39.

утврђено да је интервенција једини начин да се спрече нереди, бечка влада ће се сагласити са таквом одлуком.⁵⁰

Порта се није противила преласку аустријских трупа у Београд, али само под условом да буду смештене на простору између тврђаве и вароши, а никако у тврђави.⁵¹

Као што се нагло појавила као реакција на прве штуре вести о бомбардовању Београда, идеја о аустријској интервенцији је брзо нестала када је у Београду успостављено примирје и када је наишла на отворено противљење Француске и Русије и суздржаност Пруске, па и саме Аустрије. Већ 21. јуна Расел је схватио да "такав курс сада не би био пожељан" те се потпуно сложио са Тувнелом "да је сада бескорисно слати мисију из Беча у Земун с обзиром да је бомбардовање прекинута".⁵² Зато је требало обавестити Горчакова да је тај предлог британске владе био поднет да би се нрскинуло уништавање Београда бомбардовањем. Овде је, ипак, требало пренети и напомену или упозорење да Србе не треба више охрабривати у њиховим тежњама ка независности које су истакнуте претходне године.⁵³ Дефинитивно одустајање од предлога да српско-турски сукоби у Београду буду прекинати уз помоћ аустријске војне интервенције у Београду изражено је у Раселовом упутству Булверу да, ако у Цариграду буде покренуто питање било чије војне интервенције (осим турске), не даје никакве изјаве док не добије упутства из Лондона.⁵⁴ Овим је питање аустријске војне интервенције у Београду која би била и временски и територијално ограничена, али чије се последице тада нису могле сагледати, одбачено за дуги низ година.

*

Питање аустријске војне интервенције у Кнежевини Србији, при чему се, пре свега, подразумевао Београд, било је често предмет размишљања у бечким политичким круговима. Поводи су бивали различити, али је циљ Беча увек био исти: да пређе Саву и Дунав и да, улазећи на мала врата, обезбеди боље позиције приликом евентуалне, предстојеће деобе европског дела Османског Царства при чему би добила надокнаде за изгубљене територије у Италији. Међународне околности нису омогућиле Аустрији да те своје жеље - у периоду који је овде разматран - одведе даље од претњи или предлога. Разлика између 1862. године и претходног периода била је у томе што је Аустрија дуго била та која је нудила овакву интервенцију, док је 1862. године таква интервенција била

50 Блумфилд - Раселу, 21. јуни 1862, Беч, Correspondence..., № 28.

51 Булвер - Раселу, 21. и 24. јуни 1862, Цариград, Correspondence..., № 30 и 83.

52 Расел - Каулију, 21. јуни 1862, Форин офис, Correspondence..., № 26.

53 Расел - Напијеру, 25. јуни 1862, Форин офис, Correspondence..., № 50.

54 Исти - Булверу, 26. јуни 1862, Форин офис, Correspondence..., № 58.

понуђена њој. Међутим, промене у британској политици према овом нимало безначајном питању као саставном делу разрешавања дуготрајног српско-турског конфликта није било.⁵⁵ Интерес Британије био је да се очува Турско Царство. Због тога је она волила рат од 1854. до 1856. године и због тога је понудила Аустрији да војно интервенише у Београду јуна 1862. године. Тада се британском кабинету чинило да је то најбољи начин спасавања београдске тврђаве од српске опасности. Јер, непредвидива би била судбина Турске ако би балкански православни народи схватили српско заузимање Београда као позив на општи устанак. Није било времена за размишљање да ли Кнежевина Србија објективно има снаге за то. Требало ју је на време спречити. Када је опасност прошла Расел је одустао од те идеје као да је желео да се што пре заборави да ју је он уопште дао,

THE BRITISH ATTITUDE TOWARDS THE INTENTIONS OF AUSTRIA TO OCCUPY BELGRADE (1853-1862)

Summary

The intention of Austria to permanently extend its power to the regions on the right side of the Sava and the Danube rivers had already been manifest during the short-lived penetration of the Austrian army deep into the Turkish territory at the end of the 17th century. In different forms these intentions were displayed until the middle of the 19th century. The occupation of Belgrade could have been a beginning or a part of the accomplishment of such Austrian plans.

The period from the start of the Crimean War until the Canlyja Conference is characterized by the fact that, in a relatively short period, Austrian intentions to take advantage of favourable circumstances and occupy Belgrade were made manifest on several occasions. Austria tried to take advantage of all favourable situations: from large-scale events of international importance that could have fundamentally affected the fate of the Principality of Serbia (the Crimean War, the bombardment of Belgrade), to internal changes in the Principality, which might have escalated to large-scale unrests (Tenka's Plot, the St Andrew Assembly and Prince Alexander Karageorgević leaving Serbia, the coming of Miloš Obrenović and his attempts to strengthen Serbia's autonomy, the coming of Michael Obrenović to the throne, and the decision of the Transfiguration Assembly), to quite bizarre pretexts (the fire in Kalemegdan).

However, the making of the decision to occupy Belgrade could not depend on favourable circumstances alone but rather on a favourable international situation. It was clear that Russia would not consent to such a move on the part of Austria and that France would strongly resist its realization. There were moments when it seemed to the Porte that an Austrian occupa-

55 Почетком августа 1862. године Литон и Лонгворт су посетили Илију Гарашанина да би сазнали "мјеније нашег правитељства о том, каквим би се средствима садашњи заплет изравнати и стапан и дуготрајући мир и споразумљење с Портом установити могло." Гарашанин је одговорио да би се то могло регулисати предајом градова Србима. Британски дипломатски представници су дозволили могућност да Србији буду предате све тврђаве осим београдске. "... само је за град Биоградски ствар тешка, будући силе нису раде слабити Турску и дирати у њен *int grité*, а одржање града Биоградског у рукама турским, сматра се као једна потреба quasi Européenne." (Илија Гарашанин - Јовану Ристићу, 23. јули /3. август 1862, Београд, Архив Србије, Фонд Илије Гарашанина, 1272); "Изјави турских министара, да је уступање градова непроменита немогућност, *приступи енглески посланик у толико, што изјави да Енглеска сматра градове као питање европско, на ком се оснива општа равнотежа, и да неће допустити да се уста потраса* (курзив: Љ. Р). Али томе он додаде мисао да ли се не би могли одвојити Срби од Турака, и да ли се основа за мир не би могла поставити, ако би се тачније одредило градско поље и ако би се порушили стари опкопи и капије. И доиста се у томе и нашла основа за мир". (Л. Ранке, 1892, 480)

tion of Belgrade would not be too high a price to be paid for the preservation of peace in the Ottoman Empire. Prussia and Sardinia had just begun entering the circle of the great powers, so they still had to tune their views to the conduct of those greater than themselves.

A decisive move could be made by Great Britain. It was vital for the preservation of British interests that the roads to the East should stay open to its merchants. This could have been achieved by preserving a weak Turkey, which would not fall under the Russian influence again. Turkey needed loans to survive. Britain readily provided them, thus strengthening its influence on the Porte. For this reason, upsetting the ostensible stability of the Turkish Empire in any way did not suit Britain. The British government could not approve of an Austrian intervention in Belgrade because it could have provoked negative responses of the Serbian people, Russia and France, jeopardize Turkey's integrity and destabilize international relations which had been established by the Paris Peace Treaty of 1856. Russel's proposal that none other than Austria should occupy Belgrade following the Turkish bombardment of Belgrade in June 1862 was a logical, albeit momentary, attempt to forestall a wider Serbian-Turkish conflict as quickly as possible. When the danger that the conflict would spread had passed, Russel hastily abandoned the proposal. He could not let Austria, a British ally, do something that would jeopardize his country's interests.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Алипшић, Милева,

1892 *Живот и рад генерала Ранка Алипшића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд 1892, 738 + /IV/.

1922 *Записи Јеврема Грујића, Књига прва (пред Светоандрејску скупштину)*, Београд 1922, 239.

1923 *Записи Јеврема Грујића, Књига друга (Светоандрејска скупштина)*, Београд 1923, 318.

Noradounghian, Gabriel effendi,

Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. Traités, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, proces-verbaux, firmans, bérats, lettres, patents et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie. Tome troisième 1856-1878. Paris 1902, XXXIV + 572 + /2/.

1889 *Писма Илије Гараианина Јовану Мариновићу, Средно Ст. Ловчевић, Књига друга од 4 јан. 1859 до 29. марта 1874*, Београд 1931, XV + 381.

Раденић, Андрија,

1964 *Светоандрејска скупштина, Споменик САНУ, СХП, Одељење друштвених наука, Нова серија 15*, Београд 1964, /5/ + 245.

ЛИТЕРАТУРА:

Алексих, Љиљана,

1957 *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1957, 173.

Алексих, Љиљана,

1960 *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853-1856)*, Историјски часопис XI (1960), 55-88.

Anderson, Mathew Smith,

1966 *The Eastern Question 1774-1923, A Study in International Relations*, New York 1966, XXI + 436.

Guichen, Vicomte de,

1936 *La Guerre de Crimée (1854-1856) et l'attitude des puissances européennes*, Etude d'histoire diplomatique. Paris 1936, 382.

Dordević, Života,

1983 *Čukur-česma 1862, Studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Beograd 1983, 316 + 1/.

Живанивић, Жив(ан),

1923 *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, Књига прва: Од Свето-андрејске скупштине до прогласа независности Србије 1858-1878*, Београд 1923, 394 + II.

1981 *Историја српског народа, V-1, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878*, Београд 1981, 567.

Јакшић, Гргур и Вучковић, Војислав Ј.,

1963 *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963, 576.

Јовановић, Слободан,

Друга влада Милоша и Михаила, Београд 1933, 502.

Јоваповић, Слободан,

1933 *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1933, 478.

Милићевић, Јован,

1976 *Положај Србије уочи Париског мира 1856*, Историјски часопис XXIII (1976), 249-256.

Новак, Грга,

1923/24 *Аустро-европски дипломатски спор због београдске терђаве (1858-1859)*, Јужна Србија, Књига IV (1923-24), бр. 32-33, 489-496; бр. 34-35, 564-572; бр. 36-37, 614-621; бр. 38-39, 678-683.

Попов, Нил,

1980 *Србија и Русија од Кочине крајине до св. Андрејевске скупштине*, I-II, Београд 1870, /4/ + 450 + /4/ + 498 + /4/.

Попов, Нил,

1879 *Србија и Турска од 1861 до 1867. године*, Београд 1879, 144.

Попов, Нил,

1872 *Србија после Париског мира, Књига I, Светоандрејевска скупштина (1858-1859)*, Београд 1872, /6/ + 214.

Поповић, Васиљ,

1925 *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд - Земун 1925, 194.

Продановић, Јаша,

1947 *Историја политичких странака и струја у Србији*, Књига I, Београд 1947, 526.

Продановић, Јаша,

Уставни развратак и уставне борбе у Србији, Београд б.г, 446.

Ранке, Леополд,

1892 *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892, 559.

Ристић, Јован,

1887 *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, Прва књига: 1848-1860. Друга књига: 1860-1868, Београд 1887, IX + 447 + /6/ + 600.

Seton-Vatson, R. W.,

1954 *Britain in Europe, A Survey of Foreign Policy*, Cambridge 1945, IX + /1/ + 716.

Страваковић, Драгослав,

1932 *Влада уставобранитеља 1842-1853, Унутрашња и спољашња политика, Београд 1932, 328.*

